

УДК 213–145

Андрій Поцелуйко, канд. філософських наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально–економічної підготовки, Львівська філія Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна, Україна, м. Львів

Сакральне підґрунтя героїчної етики дум (індоєвропейські паралелі)

Розглядається основа архаїчного підґрунтя української етнокультурної спадщини за допомогою методологічних принципів порівняльної індоєвропейської міфології та висновків порівняльно–історичного індоєвропейського мовознавства. Реконструються та аналізуються загальноіндоєвропейські соціо–функціональні архетипи, досліджуються загальноіндоєвропейські міфологеми.

Ключові слова: архетип, парадигма, міфологема, структура, пантеон.

Андрій Поцелуйко. Сакральна основа героїчної етики дум

Рассматривается древнее основание украинской этнокультурной традиции с использованием методологии сравнительной индоевропейской мифологии, а также выводов сравнительно–исторического индоевропейского языкознания. Анализируются общиндоевропейские социо–функциональные архетипы, исследуются общиндоевропейские мифологеми.

Ключевые слова: архетип, парадигма, мифологема, мифологическая структура, духовная традиция, пантеон.

Andrew Potseluyko. The sacral basis of dumas' heroical ethics

The article is devoted to the research of prephilosophical outlook of ancient Slavic tribes reflected in Ukrainian spiritual tradition. This investigation is based on the methodologies of modern comparative Indo–European mythology, namely on the theory of trifunctional Indo–European ideology structure (the Dumézil's theory).

Keywords: archetype, paradigm, mythologem, mythological structure, pantheon.

Порівняльно–історичний метод, успіхи семантичної реконструкції та структурні студії, зумовили серію опублікованих праць, які визначають окремі важливі фрагменти внутрішнього устрою племен–носіїв архаїчних індоєвропейських діалектів. На основі відомостей лінгвістики окреслюється досить чітка картина культури. Саме тому актуальним є ґрунтовне академічне вивчення тих елементів дохристиянської міфології в системі української духовної спадщини, які сягають своїми витокami прадавньої індоєвропейської основи. Осмисленню досліджуваної теми присвячені праці сучасних науковців Ю.В. Павленка [13], М.В. Поповича [16;17], М.О. Чмихова [23], в яких досліджено давньоукраїнські вірування та світоглядні уявлення в контексті індоєвропейської міфології, проте їх варто доповнити, залучаючи нову інформацію, зокрема не опрацьовані ними викладені нижче українські народні перекази.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз українських народних переказів в світлі реконструйованої лінгвістами структури індоєвропейського пантеону для виявлення в них специфічних рис індоєвропейської ментальності, традиційного світогляду. Для вивчення архаїчних дохристиянських мотивів в українській

етнокультурній традиції важливим є звернення і до такого жанру усної народної творчості, як легенди та перекази.

Українські народні думи є перспективним джерелом у вивченні дохристиянських мотивів, які піддаються аналізу в світлі сучасної індоєвропейстики. Хоча думи в порівнянні з такими жанрами усної народної творчості, як казки чи білини відзначаються реалістичністю, однак ціла низка сюжетних моментів та функцій героїв дозволяє простежити низку архаїчних елементів у їх структурі. Так образ Івася Коновченка, молодого лицаря–козака має багато спільного з образами багатирів казково–білинного епосу. В думі про Олексія Поповича Чорне Море втихомирюється, коли йому приноситься в жертву християнська кров з мізинного пальця героя. В думі про Івана Вдовиченка втілено міфологічно–казковий мотив малолітнього героя–богатира [6,с.18–19]. Отже, в думках зберігся ряд етичних моментів, що виразно характеризують загальноіндоєвропейську міфологеми воїна.

Еміль Бенвініст у «Словнику індоєвропейських соціальних термінів» окреслює загальноіндоєвропейську епічну формулу – «нев'януча слава». Вища нагорода воїна, «нев'януча слава», якої індоєвропейський герой жадав найбільше, за яку він готовий був віддати своє життя, є одним з рідкісних свідочств, що дозволяють вивести якщо не існування особливої епічної мови, то принаймні поетичних виразів, що сягають загальноіндоєвропейської мови [4,с.278].

Звертаючись до української духовної культури, слід зазначити, що жанр думи чи не найбільше з усіх жанрів пов'язаний з темою славної смерті. Думою взагалі колись називали твір, присвячений смерті героя [12,с.20]. Тому одними з найдревніших дум, що дійшли до наших часів, є такі думи, як «Дума про Байду Вишневецького» та «Смерть Корецького». Сюжет цих творів є загальновідомим.

Герой відмовляється від розкішного життя і зради, обирає вірність обов'язку і славу смертю. Етика героїзму особливо яскраво втілюється в діалогах героя і його антагоніста–султана: «Ей, коли б тепер при мені був мій острый меч, / То б я тобі, поганче зняв голову з пліч; / Научив би я тебе віри свої, / Меч свій утопивши в крові твої...». Герой перед смертю встигає хитрістю відмістити ворогу: «Коли б при мені мій тугий лук і мої стрілки, / Убивши б голуба з голубкою: / Єдно вашому пану на сніданне, / А друге на обіданне...». Проте: «Не голуби то, мої то діти, / Син царевич з царівною...» [6,с.10].

Дана ідеологія знаходить численні індоєвропейські паралелі. Ідеально втілює цей ідеологічний тип Кухулін – головний герой ірландського епосу «Куальнге», для якого сповнене слави коротке життя було більш привабливим, ніж довготривале, але безславне. «З превеликим бажанням залишився б я на землі всього лиш день та ніч, лише б гомін про мої діяння пережив мене, – сказав Кухулін» [18,с.160].

Подібним чином розпоряджається своєю долею Ахіллес: «Мати казала мені, срібнонога богиня Фетіда, / Ніби двояким шляхом мене Кери вестимуть до смерті: / В разі зостанусь я тут, щоб битись під мурами Трої, / То не джду повороту, лиш вічну я славу здобуду, / А як вернуся додому, до любого отчого краю, / То не дждать мені слави, зате доволітній спокійно/ Вік проживу, і смерть передчасна мене не спіткає.../ Мертвий поляжу. Та нині я славу здобуду велику» [19,с.26].

Для давнього скандинава померти «солом'яною смертю» від хвороби чи старості означало потрапити у похмуру, сумну обитель Гели, богині смерті. Якщо йому було відмовлено в смерті воїна на полі битви і смерть приходила за ним на мирне ложе, він міг ще отримати подячину списом, печатку Одіна, і таким чином спромогтись проникнути зі скривавленою душею в світлу Вальгаллу [20,с.299].

Аналогічні релігійно–етичні уявлення були притаманними й скіфо–сарматському світові. Амміан Марцелін відзначав, що алани надають перевагу смерті насильницькій, героїчній, а до затяжної старості відносяться суворо [2:22]. Насолоду, яку спокійним і мирним головам дає відпочинок, вони знаходять в небезпеках і війні. У них вважається щасливим той, хто гине на полі бою, а тих, хто просто зістаріються вдома і вмирають від випадкових хвороб, вони переслідують жорстоким кепкуванням як покручів та боягузів.

Характеризуючи звичаї скіфів, Пліній і Помпоній Мела відзначали, що люди, не бажаючи старіти, охоче віддавалися пересиченню життям (Пліній), пересиченню аж до відрази (Мела). Вони кидалися в море з високої скелі, вважаючи це для себе блаженним видом поховання і чудовими похоронами [8,с.199].

З даним комплексом уявлень пов'язаний прекрасний і сумний переказ Геродота про самогубство шляхетних кімерійців, які вирішили, що краще загинути всьому народові, ніж здатись ворогам. Тут мораль слави і вірності протистоїть моралі вигоди [8,с.214]. Подібні мотиви збереглися в «Нартському епосі». І зараз в осетинському епосі «самогубство народів» – мотив настіль-

ки ж важливий, як і «самогубство старців». Сам нартський народ щежає саме так, хоча і різними способами в різних варіантах, обравши «вічну славу», а не «вічне життя» [8,с.215].

Отже, бачимо одну й ту ж рису архаїчної індоєвропейської воїнської ідеології, що збереглася в стародавніх текстах від Ірландії до Скіфії – зневажливе ставлення до смерті і готовність не вагаючись віддати життя заради «нев'янучої слави».

Іншою рисою воїнської ідеології є зневажливе ставлення до матеріального багатства, розкоші, тілесної насолоди та інших цінностей, пов'язаних з третьою домезілевською функцією. Ці моменти детально ілюструє «Нартський епос» на прикладі двох головних його героїв Батрадза і Сослана.

Сослан робить помилки і проявляє слабкість. Батрадз неухильно слідує своєму покликанию носія сили; він не піддається жодним спокусам [7,с.39]. Жоден переказ не приписує йому якої–небудь любовної пригоди, і лише в небагатьох він зображується одруженим, але не відомо, чи є у нього діти [7,с.14]. На відміну від Батрадза, Сослан небезпечний для жінок, які стають метою багатьох його акцій [7,с.94]. Аналогічно співвідносяться в кельтській традиції образи двох воїнів – Фергуса, який через надмірне захоплення жінками позбувся царської влади та ідеального захисника уладів Кухуліна [18,с.344].

Зверхньо ставилась ідеологія другої функції і до такого важливого атрибуту другої функції, як матеріальне багатство. Є.В. Авер'янова у статті «Триада Дюмезіля в семіотичному аспекті», аналізуючи сутність воїнської функції, зазначає, що тематична роль воїна акцентує теми сили, війни і боротьби, а також імпліцитно теми світського, руйнування і, відповідно, бідності [1;2]. Отже аскетична бідність як антитеза цінностей третьої функції виступає атрибутом воїнської ідеології.

Важливу інформацію про це знаходимо у грецькій традиції. Архаїчна індоєвропейська ідеологія знайшла своє віддзеркалення в одному з найдавніших у світі політологічних творів – «Державі» Платона. Саме панівним верствам у цій державі (воїнам–охоронцям і філософам) було заборонено мати окремі сім'ї та особисту власність. Їм також заборонялось навіть торкатись золота [14,с.153–202]. Близьким до платонівської утопії був устрій Спарти [17,с.90–110]. Подібна система відносин існувала і на Криті, про що повідомляє в «Політиці» Аристотель [3,с.413–437].

Схожими були і деякі звичаї народів язичницької Європи, описані Юлієм Цезарем та Тацитом. Деякі германські племена були слабо знайомі з золотом і предметами розкоші, що мало величезний вплив на їх ментальність. Про це повідомляє Тацит: «Германці тишаються багатством своїх стад, вони – єдине і найбільш улюблене їх надбання... В золоті і сріблі боги їм відмовили. Германці настільки мало піклуються про володіння золотом і сріблом, як і про його вжиток у побуті. В них можна побачити отримани в подарунок їх послами і вождями срібні посудини, але дорожать вони ними не більше, ніж виліпленими з глини...» [21,с.369–370]. Юлій Цезар описав кельтські та германські племена, які добре знали золото та предмети розкоші, але штучно, як і в Спарті, вилучали їх з вжитку.

Подібні звичаї панували і серед германців–свебів: «Купців вони допускають до себе більш для продажу військової здобичі, ніж через бажання отримати які–небудь привізні товари. Навіть привізних коней, до яких такі ласі кельти, германці не використовують. Вино вони взагалі не дозволяють до себе ввозити, бо воно на їх думку, зманижує людину і робить її нездатною витримувати терпіння» [22,с.105]. Цікаву інформацію про життя балтських племен можна почерпнути у Адама Бременського: «...золото і срібло вони не цінують, грошей не закопують... полотно є засобом розрахунку» [10,с.190–193].

У середині VI ст. до н.е. перси виходять на арену світової історії і прославилися помірним способом життя. За словами Геродота (I.171, IX.122), вони одягались у одяг зі шкір тварин та в повстанні тиари, не вживали вина, їли не стільки, скільки хотілось, а скільки мали. За свідченням Ісайї (XIII,17) іранці в ранній період не цінували срібло й не були пристрасними до золота: «Срібла не рахують, а золото – не відчують бажання до нього». Пізніше простота і скромність у харчуванні та одязі перетворились на ідеологічний пережиток, що зберігся тільки на час коронації перських царів, коли Ахеменид, вступивши на престол, мусив одягнути шати, що носив не будучи царем, Кір – з'їсти кілька сушених фіг та випити чашку кислого молока, імітуючи таким чином засновника династії [15,с.7]. Подібні етичні принципи знаходимо і в Індії. В законах Ману дано заповіт, який доручає царям «...охорону підданих, роздачу милостині, жертвопринесення, вивчення вед і надрихильність до свєтських втїх...» [5,с.178].

Принцип неприв'язаності до багатства культивувався в середовищі аристократії і в Київській Русі. У «Посланні Никифора, Митрополита Київського, до князя Володимира, сина Всеволода, сина Ярослава» автор зазначає: «...знаю, що з того часу, як ти

народився і зміцнів твій розум, з того віку, коли ти зміг творити добро, руки твої, благодаттю Божою, до всіх простягаються; і ніколи ти не ховав скарбів, але все роздавав, черпаючи обома руками...» [9,с.134]. Аналогічно Володимир Мономах у своєму «Повчанні» говорить: «І в землі багатства не ховайте, це нам великий гріх» [9,с.145]. Так само Данило Заточник навчав у своєму «Слові»: «Як сіті не затримати води, а лише рибу, так і ти, княже, не затримуй ні золота, ні срібла, але роздавай людям» [9,с.166]. Яскраво ліюструє вищевикреслені моральні якості індоєвропейського епічного героя образ козака Голота.

Дума «Козак Голота» або «Козак Нетяга» записана в XVII ст. Це народний ідеал воїна, який воює не задля грабунку («ні города ні села не займає»), байдужий до матеріальних цінностей, для якого найвищою вартістю є вільне козацьке життя і слава: «Ой там гуляв козак Голота, / Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота... / Правда, на козакові шати дорогії – / Три семиризи лихії: / Одна недобра, друга негожа, / А третя й на хлів не згожа. / Правда, на козакові шапка–бирка, зверху дірка, / Травою пошита, вітром підбита...» [6,с.45]. Ще більш цікавою в даному аспекті є дума про малолітнього богатира, яку дослідники вважають носієм архаїчних мотивів. Тут особливо яскраво проявляється мотив домінування моралі слави над мораллю вигоди. Це дума – «Івась Коновченко, Вдовиченко», де мотив ціннісного конфлікту проявляється одразу у перших рядках. Івась виражає мораль воїна: «Благослови мені, мати, / З корсунським полковником Хвилоним на Черкену–долину піти погуляти, / Слави, царствія заживати, / За віру християнську в одній стані стати, / Чи не дасть нам бог якої здобичі мати...» [6,с.171]. Мати виражає цінності верстви виробників, тобто ідеали третьої функції: «Ой, Іванко Вдовиченко, дитя моє! / Чи тобі в мене нічого спити, / Чи нічого з'їсти, / Чи ні в чому хороше сходити? / Чи тебе городова старшина не знає? / Чи міщанська челядь не поважає? / Єсть у нас коні воронії. / І чотири воли плугові, – / Будем ми у полі хліб орати, / Будем панів і козаків на хліб затягати, / Будуть нас без лицарства добре знати» [6,с.171–172]. На що герой відповідає: «Будуть мене пани козаки напідпитку зневажати: / Полежєм, гречкосієм узивати» [6,с.172]. Відмовляє героя і полковник: «Не благословлю я тобі, отецький сину, іти на Черкену–долину безпечно гуляти, / А благословлю я тобі на червоній китайці за столом сидіти, / Пером на папері писати та козакам, гетьманцям–запорожцям, порядок давати, / Щоб вони знали на Черкені–долині безпечно гуляти, / За віру християнську в одній стані стати, / – Чи не pomoже нам господь милосердний якої здобичі достати...» [6,с.156]. Проте Івась не слухає його порад, а вступає в боротьбу з ворогами, де проявляє надлюдську силу.

В казках, легендах та билинах збереглося багато древніх мотивів: чудесне зачаття майбутнього героя, випробування ним своєї сили і вибір зброї, пошуки богатирського коня і т.п. Богатирська сила проявляється у цих героїв уже в чотири, шість і сім років. Малолітній герой грається важкими каменюками, втримує на мизинці дванадцять пудів заліза, перемагає зміїв та богатирів тощо [11,с.89–90]. Про богатирську силу Івася Вдовиченка стало відомо після першого його поединку, подібно як в казці «Іван Кожушко–богатир» [11,с.90].

Проте юнакові бракує мудрості (мудрість–zond) – основна ознака першої функції [7,с.188], про що свідчать слова: «Полковник бусурманів приймає, / Івася Коновченка біля себе саджає, / Славу його вихваляє. / То Івась велику радість має, словами промовляє: / «Благослови мені, батьку, оковитої напитися. / Я не зрікаюся з бусурманами ще краще битися... / Сей мені хміль не буде заважати, / А буде моему серцю смілости додавати...» [6,с.150].

Така легковажність приводить до загибелі героя. «То де то вз'явся сідобородий татарин, та заду схватився, / Та з–від лівого боку як замірився, так то його, сердешного спіткав, / Що мало впіл не перетяв» [6,с.163].

Хоча мати й не бажала такої долі для свого сина, все ж вона визнає вищість моралі героїзму над мораллю вигоди, благословивши його: «Стара жона, своєму Івасеві Коновченкові, прекрасному лицареві, коня передавала, / Тож вона його не кляла, не проклинала, / Та на його всі добрі мислі мала, / І господа милосердного благала: / Ей, господи милосердний! / Коли б мого івася Коновченка, прекрасного лицаря, / Гостра й шабля не рубала, / І бистра куля його обминала, / І щоб його отцева й матчина молитва не скарала» [6,с.162]. Підтверджується така її позиція і тим як вона сприйняла звістку про смерть сина: «Вдова жалібні слова промовляла, слави, смерті свого сина питала, / Всіх козаків на хліб, на сіль закликала, / Похорони і весілля Івасю відбувала, / Полковнику козацького коня дарувала. / Старшим шаблі, пишталі Івася роздавала. / Полягла козацька молодецька голова, / Як від вітру на степу трава! / Слава не вмере, не поляже, Лицарство козацьке всякому розкаже» [6,с.166].

Таким чином, в думках проявляє себе цілий комплекс архаїчних індоєвропейських уявлень, пов'язаних з воїнською героїчною етикою, а саме: байдужість до матеріального багатства та вигоди мирного існування, а також зневажливе ставлення до смерті, готовність не вагаючись пожертвувати життям заради вінка «нев'янучої слави», що знаходить численні типологічні паралелі в ряді споріднених традицій.

Список використаних джерел

1. Аверьянова Е.В. Триада Ж.Дюмезиля в семиотическом аспекте / Е.В. Аверьянова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tsu.tmn.ru/frgf/№1/averian.html
2. Аверьянова Е.В. Семиотический анализ «Мифа и эпопеи» Ж.Дюмезиля / Е.В. Аверьянова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tsu.tmn.ru/frgf/№3/text9.html
3. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4–х т. [Перевод.] / Аристотель. – М.: Мысль, 1989. – Т.4.
4. Бенвенист Е. Словарь индоевропейских социальных терминов / Е.Бенвенист; пер. с фр. Ю.С. Степанова. – М.: Прогресс, 1995.
5. Гринцер П.А. Ману: Мифы народов мира / П.А. Гринцер. – М.: Сов. Энциклопедия, 1980. – Т.2.
6. Думи. Поетичний епос України / Під ред. Г.А. Нудьги. – К.: Рад. письменник, 1969.
7. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология / Ж.Дюмезиль; пер с фр. А.З. Алмазовой. – М.: Наука, 1976.
8. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты / Ж.Дюмезиль; пер с фр. А.З. Алмазовой. – М.: Наука, 1990.
9. Златоструй. Древняя Русь X–XIII вв. / Сост., авторский текст, коммент. А.Г. Кузьмина, А.Ю. Карпова; Оформл. худож. Ю.В. Игнатьева, В.В. Ситникова. – М.: Мол. гвардия, 1990.
10. Исследования в области балто–славянской духовной культуры. Погребальный обряд / [Отв. ред. В.В. Иванов]. – М.: Наука, 1990.
11. Кирдан Б.П. Украинские народные думы и их соотношение с другими фольклорными жанрами / Б.П. Кирдан // Специфика фольклорных жанров. – М.: Наука, 1973. – С.85–103.
12. Нудьга Г.А. Украинский поетичный эпос / Г.А. Нудьга. – К.: Товариство знання УРСР, 1971.
13. Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування давнього населення України / Ю.В. Павленко. – К.: Либідь, 2000.
14. Платон. Сочинения / Платон; пер. и коммент. А.Ф. Лосева. – М.: Мысль, 1971.
15. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – Харків: «Основа», 1990.
16. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К.: АртЕк, 1998.
17. Попович М.В. Мироззрение древних славян / М.В. Попович. – К.: Наук. думка, 1985.
18. Словарь мифов. Под. ред. П.Бентли / П.Бентли; пер. с англ. Ю.Бондарева. – М.: Фиар–Пресс, 2000.
19. Содомора А.О. Жива античність / А.О. Содомора. – К.: Молодь, 1983.
20. Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Издательство политической литературы, 1989.
21. Тацит Корнелий. Сочинения / Тацит Корнелий; пер. и коммент. С.Л. Утченко. – Л.: Наука, 1969.
22. Цезарь, Гай Юлий. Записки Юлия Цезаря и его последователей / Гай Юлий Цезарь; пер. и коммент. акад. М.М. Покровского. изд. 2–е. – М.: Изд–во Акад. наук СССР, 1962.
23. Чмихов М.О. та ін. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М.О. Чмихов. – К.: Либідь, 1992.

* * *